

TÉZISEK
GICZI JOHANNA: AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN. AZ IDŐHIÁNY
MEGÍTÉLÉSÉNEK TÁRSADALMI ASPEKTUSAI CÍMŰ
DISSZERTÁCIÓJÁHOZ

A gyorsuló életritmus és az időhiány, valamint az ezek nyomán megváltozó társadalmi normák és egyéni szociokulturális preferenciák jellegzetes karakterisztikáját adják modern társadalmunknak. A megváltozott társadalmi- és gazdasági környezet a társadalom nagytöbbsége számára egyfajta gyorsuló életritmust eredményezett, amely a produktivitás és főként a hasznosság eszményképével karöltve olyan társadalmi szinten is lényeges időallokációs változásokat eredményezett, amelyek jól definiálható jelenségekként feslenek fel a társadalom szövetében. Az embereket nyomasztó időzavar vagy időhiány és az ezzel járó stressz azonban nem újkeletű. A társadalmi változások nyomán, és a felgyorsult életritmus eredményeként ugyanakkor még egyetlen korszakban sem tevődött ekkora időkényszer az egyénekre.

Dolgozatunkban ezzel az időkényszerrel foglalkoztunk. Az időhiány problémájának megismerése érdekében elsőként az időről és az időhiány definíciójáról értekeztünk. Áttekintettük azokat az elméleti felvetéseket és iskolákat, amelyek magával az idővel, és az időhiány szociológiájával foglalkoztak. Az időhiány karakterisztikájának megrajzolásához a gyorsaság, hasznosság, produktivitás triangulumának, mint modern eszménykép kialakulásának lehetséges okait elemezve bemutattuk azokat az elméleti alapokat, amelyek a gyorsuló életritmus okán fellépő társadalmi- és szociokulturális ösztönözőket és preferenciákat vizsgálták. Bemutattuk, hogy ezek a változások szoros összefüggésben állnak a gazdasági termelés átalakulásával, s hogy a modern társadalmakban az egyének a jövedelem megszerzéséről inkább a jövedelem elköltésére koncentrálnak, így a fogyasztásra szánt idő mennyisége és minősége korunkra státuszjelzővé vált, ahogy a fogyasztáshoz szükséges idő hiánya is. Az időhiány kutatását tehát egyrészt a társadalmilag kötött idő és a fogyasztáshoz rendelkezésünkre álló szabadidő diszkrepanciájában kerestük, bizonyítva egyben, hogy Veblen korával ellentétben, ahol a társadalmi státuszt a korlátlan szabadidő és fogyasztás összefonódása jellemezte, a modern társadalmakban azt, az egyén elfoglaltsága fémjelzi.

Az idő, mint erőforrás közgazdaságtani vetületének tárgyalásakor két fő elmélet köré csoportosítottuk az időhiány operacionalizálhatóságának problémáját. Egyrészt

Blakelock (1960) rugalmasság és likviditás alapú elméletét és annak kritikáját ismertettük, majd a közgazdaságtani alapokra épülő, az időt tőkeként kezelő Hamermesh és Lee (2005) kutatásait dolgoztuk fel.

Az időhiány gazdaságtani vetületének vizsgálatakor arra is kitértünk, hogy az idő miként értékelhető tőkeként, milyen axiomatikus jellemzőkkel bír, majd kísérletet tettünk annak bemutatására, hogy az axiómák felrúgásával milyen további lehetőségek kínálóznak az időhiány elemzéséhez. Ebben a kontextusban került a sor *párhuzamos élet* koncepciójának bemutatására és a parallel élet vizsgálatának az időhiánnyal való összevetésére. Az empirikus rész másik alapjaként szolgáló melbini tézisek ismertetésével azt bizonyítottuk, hogy az időallokációs struktúrák elemzésekor a társadalom bizonyos meghatározott szegmenseiben olyan növekvő számú egyéneket találunk, akik a szokásostól elhajló munkaidő- és szabadidő-eltöltési mintákat használnak.

Hipotézisek

Dolgozatunk három fő hipotéziscsokor köré épült. Az első hipotéziscsokor az érzékelt időhiány karakterisztikájára, időbeli változására koncentrált. Azt feltételeztük, hogy az időhiány érzékelése szoros összefüggést mutat a magyar társadalom átalakulásával, vagyis az 1980-as évek óta az egyének életritmusa gyorsabbá vált, az időhiánytól szenvedők aránya pedig magasabb lett. Illetve feltételezzük, hogy a stresszesek és nem stresszesek időallokációs struktúrájának különbsége a fizetett munkára és a háztartási munkára fordított időmennyiségből adódik.

A második hipotézis csokor az időmegtakarító stratégiákra koncentrált. Feltételeztük, hogy az időhiány kezelésére alkalmazott stratégiák elsősorban a stresszeseket jellemzik, a nem stresszesek esetében nem találkozunk ilyen rendszerekkel. Feltettük azt is, hogy a stresszesek csoportja gyakrabban alkalmazza a multitasking-ot az időhiány kezelésére, mint a nem stresszeseké, a párhuzamos életben pótolva azokat a tevékenységeket, amelyek a főéletből hiányoznak. Feltételeztük azt is, hogy az időhiánnyal küzdők esetében a munkaidő megnövelése leginkább a biológiai szükségletekre, így az alvásra szánt idő, és csak kisebb mértékben a szabadon felhasználható idő csökkenésével jár.

Az utolsó hipotéziseinkkel a jövedelem és az időhiány összefüggését vizsgáltuk. A szakirodalom (Gershuny, 2004, Hamermesh, 2004) alapján feltételeztük, hogy a munkában gazdag háztartások esetében minél magasabb a háztartás jövedelme, annál

erősebb az időhiány érzése azokban a háztartástagokban, akik pénzkereső munkát végeznek. A háztartáson belüli összefüggéseket vizsgálva annak bizonyítására tettünk kísérletet, hogy a feleség munkavállalása emeli a stressz mértékét a férjben, akár dolgozik, akár nem. Illetve azt is feltételeztük, hogy amennyiben a férj dolgozik, a feleség pedig nem végez jövedelemszerző munkát, a családi jövedelem emelkedésével csökken a férj, esélye arra, hogy stresszessé váljon. Azt feltételezzük tehát, hogy a *nem dolgozó* feleség által biztosított „stabil otthoni háttér” csökkenti a férjek stressznek való kitettségét.

Hipotéziseinket a KSH Időmérleg adatbázisain teszteltük. Az időbeli trendek megragadásához az 1986/1987-es, az 1999/2000-es illetve a 2009/2010 teljes éves kérdéssel felölölő adatbázisokat használtuk. Az időmérleg kutatások átfogó vizsgálatok, amelyek komplex módon, az időtöltési mintázatok elemzésével közelítik az egyes társadalmi csoportok viselkedésének típusait és magyarázzák annak összefüggését más szociokulturális jellemzőkkel. A felvétel során a mintába került egyének egy teljes napjukról rögzítenek minden eseményt, annak körülményeivel együtt.

Módszertan

Kutatásunkban többféle módszerrel dolgoztunk. A leíró elemzésekhez kereszttáblákat és szórásvizsgálatokat végeztünk, a magyarázó modellekhez lineáris-, logisztikus-, és log-log regressziós egyenleteket állítottunk fel. Az időhiány megragadásához dichotóm függőváltozót alakítottunk ki mindhárom vizsgálati évre, így az időbeli tendenciákat is mérni tudtuk. Az időhiány csökkentésére alkalmazott stratégiák, így a multitasking vizsgálatok során az elemzések során a tevékenységek gyakoriságát mutató *intenzitás* és *terjedelem* mutatókat készítettünk, az éjszaka gyarmatosításának bizonyítására az éjszaka határait mutató indikátorokat definiáltunk. A stressz és az egyes tevékenységek rugalmasságának elemzéséhez lineáris regressziós egyenleteken alapuló rugalmasság mutatókat számítottunk.

Eredmények

Az időhiány karakterisztikájának megragadásához elsőként idősoros adatokon bemutattuk, hogy a nyolcvanas évek közepétől indulva hogyan alakult át a magyar

társadalom időhiány érzete. Bemutattuk, hogy az 1980-as évek közepéhez mérten, a magyar lakosság egyértelműen stresszesebbé vált. Míg a nyolcvanas évek közepén a magyarok 2 százaléka érezte hajszoznak magát, s nyilatkozott úgy, hogy túlzottan stresszes az élete. 2000-ben már minden harmincből egy magyar így érzett, azóta az elviselhetetlen stressztől szenvedők aránya szinte változatlan. A stressz problémája mellett ugyanakkor egy másik, az adatok alapján egyre könnyebben azonosítható emelkedő tendenciát mutat azoknak az aránya, akik alaktalan időhasználati struktúrában töltik a mindennapokat. Ez a csoport nem időhiányra panaszkodik, az ő napjaik nyomasztó tétlenségre vannak ítélve. A 2010-ben a társadalomnak közel 6 százaléka, vagyis mintegy 550 ezer ember élte így az életét; számuk 10 év alatt megduplázódott.

A férfiak minden vizsgált évben stresszesebbnek bizonyultak, mint a nők, 2010-ben minden harmadik férfi nyilatkozott arról, hogy időhiányban szenved. A korcsoportokat tekintve harang alakú összefüggést találtunk. A legfiatalabbak és a legidősebbek küzdenek a legkevésbé időzavarral, a középkorúak, főként a 40-es korosztály, a leginkább. Közülük napjainkban minden harmadik időhiányosnak vallotta magát. A gyermekek számának növekedésével párhuzamosan emelkedik a stresszessé válás esélye. Míg a gyermektelenek közül minden ötödik mondta csak stresszesnek magát 2010-ben, a gyermekesek közül minden harmadik nyilatkozott így. A 6 év alatti kicsiket nevelő háztartásokban élők stresszesek leginkább. Egy gyermek csak kismértékben, két vagy több kisgyermek nevelése azonban már szignifikánsan növeli a stresszt kialakulásának esélyét. A munkaidő növekedése, egyértelműen hatással van az időhiányra. A heti 50 óránál többet dolgozók fele stresszes manapság, a nem dolgozók közül csak minden negyedik-ötödik. A mai Magyarországon a stresszes ember archetípusa a 40-es éveiben járó, középfokú végzettségű, három vagy több gyermeket nevelő, heti 50 óránál többet dolgozó budapesti férfi.

Annak meghatározása után, hogy mely csoportok a tipikusan időszakében lévők a mai magyar társadalomban, kutatásunkban az időhiányosok és nem időhiányosok időhasználati stratégiáit vizsgáltuk. A társadalmi időallokációs struktúrákat és az időhasználat napi ritmusát elemezve egy szerkezeteltolódási mutató, a TWAD-index kiszámításával bemutattuk, hogy a társadalom különböző csoportjai milyen arányban szentelik idejüket egy adott tevékenységnek, milyen különbségek láthatók a két csoport időhasználati szokásai között, és mindez hogyan függ össze az idődeficittel. Az időhiányosok és nem időhiányosok átlagos tevékenységszerkezeti különbsége első pillantásra nem mutat túl nagy eltérést, a TWAD mutató értéke viszonylag alacsony. Az

alacsony érték magyarázata, hogy a mindenki számára létszükségletet jelentő biológiai igényekre szánt idő közel a felét viszi el a napi 1440 percnél, így a TWAD maximális értéke az elméleti 0,5-ös értéket ritkán haladhatja meg. Az időhiányosok és nem időhiányosok időfelhasználási különbségeit mutató TWAD-index értéke 0,03 volt, ami azt mutatta, hogy a két csoport időfelhasználása a tevékenység fő kategóriák mentén vizsgálva meglehetősen hasonló. Azonban, amikor megvizsgáltuk, hogy milyen tevékenységek mentén tevődik össze ez a különbség, már láthatóak voltak jól elhatárolható eltérések. Eredményeink azt mutatták, hogy az időhasználati eltéréseket mutató egyenlőtlenségi indikátor mentén, az időhiány jól megragadható a fizetett munkára, valamint a hői háztartási munkára szánt idő és a szabadon eltölthető idő különbségével. A fizetett munkára szánt idő az időallokációs differencia 36 százalékát adta, a szabadidő a negyedét, a háztartási munka pedig közelítőleg a tizedét.

Az időhiányt csökkentő stratégiák

A dolgozat következő részében az időszorozó stratégiák közül elsőként a multitaskinggal foglalkoztunk. Teoretikusan bebizonyítottuk, hogy az idő párhuzamos is lehet, hiszen egy időben egyszerre több tevékenység elvégzésére lehetünk képesek. Ebben az elméleti keretben azt vizsgáltuk, hogy az időhiányra adott másik ösztönös válasz, a minél rövidebb időintervallumban elvégzett minél több feladat, vagyis tevékenységeink párhuzamossága, milyen karakterisztikát mutat, és milyen párhuzamos stratégiák jellemzik az időhiányban szenvedőket. A főélet és a mellékélet vagy párhuzamos élet definíciójának bevezetése után *terjedelem-* és *sűrűség mutatókat* számítottunk. Az első mutatóval a fő- és párhuzamos tevékenységek alvásidő nélkül számított hosszát definiáltuk, a második mutatóval a tevékenységek intenzitását vizsgáltuk. Azt láttuk, hogy az időhiányban szenvedők esetében az összes tevékenység 29 százaléka, az összidő (vagyis a fő- és párhuzamos tevékenységek hossza) majdnem harmada (32%) a mellékéletben játszódik le. A stresszesek tehát napi majdnem 16 órán át tevékenykednek a főéletükben, amit kiegészít még a mellékesen végzett tevékenységek több, mint 7 és fél órányi ideje, vagyis összesen több mint egy napot, pontosan 24 óra 22 percet élnek. Naponta. Alvásidő nélkül számítva! Ezzel szemben a nem stresszesek 14 óra 36 percet tevékenykednek egy átlagos napon, és 'csak' 6 óra 42 percet töltenek párhuzamos tevékenységekkel, így a teljes életük napi hossza a stresszesekéhez viszonyítva közel

három órával kevesebb, mindössze 21 óra 18 perc (ugyancsak az alvásidő nélkül számítva). Megállapítottuk, hogy amennyiben a fő- és párhuzamos életünket nem szimultán élnénk, hanem az időt kinyújtva, a tevékenységek hosszát egymás után számítanánk, a stresszesek majdnem 100 évet, a nem stresszesek átlagosan 96 évet élnének. Vajon megéri ezért a plusz 4 évért ennyit stresszelni?

Tartalmát tekintve a párhuzamos élet többnyire a szórakozásról szól. Az időhiányosok ide sűrítene minden olyan tevékenységet, amelyre nem jut idejük a főéletükben. A leggyakoribb párhuzamos elfoglaltság a beszélgetés. A tevékenység párhuzamos életbeli ritmusát tempogramon ábrázolva megállapítottuk, hogy az emberek többnyire munka és evés közben beszélgetnek, a stresszesek munkaidejük 40 százalékát, az étkezésre fordított időnek pedig a felét töltik beszélgetéssel.

A dolgozat következő fejezetében a tevékenységstruktúra vizsgálatának folyamányaként, részletesen is kitértünk az időhiány mennyiségi aspektusának analizésére, feltételezve azt, hogy az éjszakától elhódított idő, mint a mennyiségi időhiány enyhítésére alkalmazott stratégia elsősorban az időszerűségben lévők körében mutatható ki. Ezen megfontolások mentén haladva Melbin elméleti munkájának megállapításai nyomán elemeztük az éjszaka - így az alvással töltött (vagy nem töltött) idő - karakterisztikáját, különös tekintettel az időhiányban szenvedők csoportjára nézve. Megállapítottuk, hogy az időhiány faktorát is figyelembe véve kifejezetten markáns különbségeket látunk az éjszaka meghódításának ütemében. Napjainkban a stresszben élők az átlaghoz viszonyítva naponta közelítőleg 40 perccel, a nem stresszesekhez mérten pedig majdnem egy teljes órával alszanak kevesebbet. Az elalvás időpontját tekintve nem mutatkozik jelentős eltérés, úgy tűnik, hogy a negyed és fél 11 közötti időintervallum a magyar emberek átlagos biológiai tűrésszintje; ennél tovább nem nagyon maradnak ébren. Az átlagosnál hosszabb, illetve rövidebb alvásidő forrását tehát nem az elalvás, hanem az ébredés idejében kell keresni. Az adatokból azt mutatták, hogy a stresszben élők majdnem egy órával (egész pontosan 40 perccel) korábban kelnek fel a nem stresszelőkhöz mérten; átlagosan negyed 7 előtt egy kicsivel, míg a nem stresszesek ráérősen, valamivel 7 óra előtt ébrednek. Az 1986/1987-es adatokkal összevetve az eredményeket, még inkább igazolódott, hogy az idő szűkében lévők, időhiányos állapotukat az éjszakától elhódított percekkel igyekeznek csökkenteni. 2010-ben a stresszesek jó fél órával később feküdtek le, mint a nyolcvanas évek közepén. Amellett, hogy a nyolcvanas évekhez képest az ébredés időpontja későbbre tolódott egyfajta óvatos megközelítéssel azt mondhatjuk, hogy a felgyorsult életritmus első jeleként értékelhetjük, hogy az emberek napi alvásra

szánt ideje az utóbbi tíz évben csökkent, ezzel párhuzamosan a lefekvés időpontja az éjszakába tolódott, így növelve a nappali tevékenységekre fordított időmennyiséget, mintegy bizonyítékát adva az éjszaka gyarmatosításának. A stresszesek és nem stresszesek napi ébredési ritmusában egyértelmű ritmuseltolódást látunk. Akik nem stresszelnek, azok is ugyanolyan ütemben kelnek fel, mint a stresszesek csak egy órával később teszik ezt. Az alvásidő csökkentésében, így az éjszaka meghódításában a társadalom egy kis szelete már elérte azt a határt, amellyel a lehetséges maximumig feszítette a biológiai önkizsákmányolást. A stresszesek közel 5 százaléka napi 5 óránál kevesebbet alszik.

Az éjszaka határainak vizsgálatával megállapítottuk, hogy a stressz kialakulásának egyik fő indikátora az alvásidő hossza (vagy rövidsége). Az éjszaka határainak időbeli változását vizsgálva olyan modelleket állítottunk fel, amelyekben az adott dimenzió hatásának erejét és az évek közötti változás mértékét lineáris regressziós egyenletekkel becsültük. Függőváltozóként az éjszaka határainak mutatót használtuk, magyarázó változóként a dichotóm stressz változót és a kérdezés évét építettük be. Megállapítottuk, hogy a kérdezés éve mindenütt pozitív hatást gyakorol az éjszaka határainak kitolódását vizsgáló modellekben, de eltérő erősséggel hat a különböző mutatókat szemlélve.

Az időhiány karakterisztikájának mélyebb megértéséhez, a dolgozat következő fejezetében a tevékenységek közötti összefüggések sajátos vizsgálatára *rugalmassági számításokat* készítettünk. Az órákban (percekben) becsült rugalmassági mutatókra alkalmazott szórás és relatív szórás vizsgálatokban megállapítottuk, hogy a férfiak esetében a legkisebb rugalmasságot a fizetett munkára fordított időben tapasztaljuk, míg a stresszes nők ugyanúgy kezelik a fizetett munkaidő flexibilitását akár a fizetetlen háztartási munkáét. A stresszes nők esetében tehát egyfajta, a patriarchális időrezsím manifesztációjaként is értékelhető időkényszert látunk, amely a tradicionális női szerepek társadalmi beágyazódását erősíti. Az időgazdálkodás ilyen fajta rugalmatlanságát **idősatunak** neveztük el. A nők, különösen az időszerűkében lévők egyfajta idősatuban élnek, társadalmi kötelességeik rabjai, és nem kalkulálnak olyan mennyiségű szabadidővel, amiből még bőven lehetne feláldozni a munkaidő növelése érdekében. Az idősatu intézménye a 80-as évek közepe óta kimutatható, és változatlan teherként van jelen a nők életében.

A rugalmassági együttthatók másik számításakor arra keressük a választ, hogy ha 'A' tevékenység tartama egy órával nőne, akkor mennyit, és milyen irányba változna (nőne vagy csökkenne) a 'B' tevékenység időtartama, másként fogalmazva, az 'A' tevékenység

tartamának 1 órányi vagy 1 százalékos növekedésével a 'B' tevékenység milyen arányú változása jár együtt. A perc adatokat lineáris regressziós modellekkel becsültük, a százaléknyi változás mérésére log-log modelleket állítottunk fel.

Időhiány és jövedelem

Az értekezés utolsó fejezetében a jövedelem és az időhiány összefüggését vizsgáltuk meg logisztikus regressziós modellekkel. Modelljeinket a munkában szegény (egykeresős) és munkában gazdag (kétkeresős) háztartások vizsgálatára állítottuk fel. A kétkeresős modellben harang alakú összefüggést láttunk a stressz kialakulásának esélye és a háztartás jövedelme között. A legalacsonyabb és a legmagasabb háztartási jövedelemmel rendelkező háztartások esetében a legalacsonyabb az esélye annak, hogy a férj stresszessé válik, ha olyan társsal él, aki pénzkereső munkát végez. Úgy tűnik, az átlag körüli háztartási jövedelem megszerzése teszi a leginkább stresszessé azokat a férjeket, akiknek a társa is dolgozik.

Az egykeresős modell eredményei azt mutatták, hogy a magasabb háztartási jövedelem megszerzése a férj számára szignifikánsan nagyobb esélyét hozza annak, hogy stresszessé válik.

Az időhiány témájában még végtelenül sok kutatási kérdés maradt nyitva. Elemzések és összefüggések megszámlálhatatlan sorát lehetne még vizsgálni. Két irányban tervezem folytatni a kutatást.

Elsőként a gazdaságtudományi elméletekkel összefüggésben a láthatatlan munka vizsgálatára szeretnék fókuszálni. A jövedelmek, a fizetett-, és a láthatatlan munka elemzésével azt szeretném bemutatni, hogy milyen distinkciók tehetők az időhiányos és nem időhiányos emberek háztartási- és fizetett munkával töltött időallokációs stratégiái között, illetve milyen specifikusan kimutatható (elsősorban idő) transzferek enyhítenek az idő szűkösségének szorító érzésén az időhiánnyal küzdő és kevésbé küzdő társadalmi csoportok esetében.

A másik kutatási irány, az alaktalan időhasználati sémák feltárása, ugyancsak érdekfeszítő feladat. Ebben a keretben az időfelhasználás szempontjából marginális helyzetű csoportok vizsgálatával foglalkozom majd.